

Hikâyet-i Üveysü'l-Karanî'de dudak uyumu¹**Fecri YAVI²**

APA: Yavi, F. (2020). *Hikâyet-i Üveysü'l-Karanî'de dudak uyumu*. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (18), 61-75. DOI: 10.29000/rumelide.705510.

Öz

Dudak uyumu, Türkçenin en belirgin özelliklerinden biridir. Bu özellik Eski Türkçe döneminde büyük oranda korunmuş ancak Batı Türkçesinde bozulmaya başlamıştır. Eski Anadolu Türkçesi dudak uyumu bakımından Türkçenin en istikrarsız dönemidir. Bunun altında birtakım fonetik tesirler yatmakla beraber bazı kelimelerde herhangi bir sebebe bağılı olmadan uyumu bozucu yuvarlaklaşmaların olduğu görülmektedir. Uyumu bozan yapılar Klasik Osmanlıcada uyuma bağlanmıştır. Fakat bu süreç hemen olmamış, bir süre ek veya kelimelerin uyumu bozan şekillerinin yanında uyumlu şekilleri de kullanılmıştır. Türkçe gibi geniş alanlara yayılmış ve imparatorlukların dili olmuş bir dilin oluşumları, dönüşüm ve değişimleri için belli bir zaman aralığına ihtiyaç duyulmaktadır. Eklerin tarihi süreçte uyuma bağlanma hızlarının ve uyum sağlama durumlarının tespiti için geçiş dönemi eserlerinin incelenmesi şarttır. 15. yüzyılın sonlarıyla 16. yüzyılın başlarında yaşadığı kabul edilen Sabâyi mahlaslı müellifin kaleminden çıkmış olan Hikâyet-i Üveysü'l-Karanî adlı eserin barındırdığı örnekler üzerine yapılmış bu çalışmanın dudak uyumunun sağlanma sürecinin, bu süreçte Anadolu yazı dilinin tarihsel değişimlerinin ve bugünkü sistemli yapısını borçlu olduğu geçiş aşamalarının aydınlatılmasına katkı sağlayacağı düşüncesindeyiz. Eserde eklerin ikili kullanımlarına sıkça rastlanmaktadır. Çalışma neticesinde daima düz veya yuvarlak ünlülü olan kelime ve eklerin tespiti yapılmış ve örneklendirilmiştir. Fakat asıl önemli olan ve dönemi aydınlatılabilecek yapılar ikili kullanımlardır. Bu ikili kullanımlar, kelimelerde olabildiği gibi eklerde de görülebilmektedir.

Anahtar kelimeler: Dudak uyumu, Batı Türkçesi, Klasik Osmanlıca, geçiş aşaması.

Labial harmony in the *Hikâyet-i Üveysü'l-Karanî***Abstract**

Labial harmony is one of the most prominent features of Turkish. This feature was largely preserved in the Old Turkish period, but began to deteriorate in Western Turkish. Old Anatolian Turkish is the most unstable period of Turkish in point of labial harmony. A number of phonetic effects underlie this and also some words are observed to contain disharmonized labialization for no particular reason. Disharmonized structures are tied to vowel harmony in Classical Ottoman Turkish. However, this process did not take place immediately and both disharmonized as well as harmonized forms of suffixes and words had been used for a period. A certain amount of time is required for a language such as Turkish, which is spread across a wide geography and has spoken as a language of empires, to form, evolve and change. Analyzing works of the transition period is necessary in order to identify the rates at which suffixes become dependent upon harmony over the course of history and thus their status to harmonize. We are of the opinion that this study conducted on examples taken from the

¹ Bu makale "Hikâyet-i Üveysü'l-Karanî (Transkripsiyonlu Metin-İnceleme-Dizin-Tıpkıbasım), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017, Konya." isimli tezden türetilmiştir.

² Öğr. Gör., Şırnak Üniversitesi, Rektörlük Türk Dili Bölüm Başkanlığı (Şırnak, Türkiye) fecri.yavi@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0323-3841 [Makale kayıt tarihi: 07.10.2019-kabul tarihi: 20.03.2020; DOI: 10.29000/rumelide.705510]

work titled *Hikâyet-i Üveysü'l-Karanî* penned by an author who went under the pseudonym Sabâyî would contribute to shed light on the process of lip rounding-based vowel harmony, its historical evolution of written Anatolian Turkish in this process and transition stages to which its present systematic structure owes. Suffixes having a dual use are frequently encountered in the work. As a result of this study, words and suffixes containing unrounded or rounded vowels were identified and their examples were presented. However, structures, which are, in fact, important and will shed light on this period, are their dual use. These dual usages are also seen in suffixes as in words.

Keywords: Labial harmony, Western Turkish, Classical Ottoman Turkish, transition period.

Giriş

15. yüzyılın sonlarıyla 16. yüzyılın başlarında yaşadığı düşünülen Sabâyî mahlaslı usta bir müellif olan Edirneli Hayrettin Çelebi'nin kaleminden çıkmış *Hikâyet-i Üveysü'l-Karanî* adlı mesnevi, Eski Anadolu Türkçesinden Osmanlı Türkçesine geçiş özelliği taşımasının yanında Eski Anadolu Türkçesine dair önemli gramer yapıları ve kelime hazinesi barındırmaktadır. Eser hakkında ilk kapsamlı bilgiyi Ahmet Yaşar Ocak vermektedir (1982). Ocak, çalışmasında eserin Sabâyî'ye ait, isminin ise "Menâkıb-ı Üveyse'l-Karanî" olduğunu ifade eder.

Hikâyet-i Üveysü'l-Karanî üzerine yapılan bir diğer önemli çalışma ise Ömer Savran'a aittir (2009). Savran, bu çalışmasında eserin ismini "Üveys-nâme" olarak belirleyip Milli Kütüphanede 06 Mil Yz.-A 8620 numaraya ve Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi I, 4242 numara ile kayıtlı iki nüshasını ele almıştır. Ömer Savran, Bu çalışmasında eser ve yazar hakkında geniş bilgi verdikten sonra bu iki nüshayı temel alarak eseri transkripsiyonlu olarak okur. Savran, ayrıca Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi A/219 numara ile kayıtlı bir nüshasından da söz etmektedir. Fakat Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesinde tespit edip üzerinde çalıştığımız nüsha ile yine aynı kütüphanede kayıtlı diğer iki nüshadan ve Amerika B.D. Michigan Üniversitesi Kütüphanesindeki nüshadan söz etmemektedir. Savran, çalışmasında eserin dili üzerinde çok durmamıştır.

Eser, tarafımızca yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır (Yavi, 2017). Çalışmamızda Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesinde BY 7516 numaraya kayıtlı olan nüsha temel alınarak diğer nüshalar aracılığıyla tenkitli metin oluşturuldu ve dil çalışması yapıldı.

Metinde Eski Anadolu Türkçesinde klasik düzlük-yuvarlaklık, sedalı-sedasız uyumlarına uymayan birçok kelime ve ek tespit edildi. Tabii ki eser, bir geçiş dönemi metni olduğu için eserde uyuma tâbi olmuş örnekler de mevcuttur. Bu uyuma bağlanma süreci ünlülerde başlamış olup ünsüzlerdeki sedalı-sedasız uyumsuzluğu hâlâ devam etmektedir.

Türkçede düz ünlülerden sonra düz, yuvarlak ünlülerden sonra yuvarlak ünlü gelmesi olayına düzlük-yuvarlaklık veya dudak uyumu denir. Dudak uyumu, Türkçenin en belirgin özelliklerinden biridir. Bu özellik Eski Türkçe döneminde büyük oranda korunmuş, ancak Batı Türkçesinde uyum bozulmaya başlamıştır. Bunun altında birtakım fonetik tesirler yatmakla beraber bazı kelimelerde herhangi bir sebebe bağlı olmadan uyumu bozucu yuvarlaklaşmaların da (altun, azuk, berü vs.) olduğu görülmektedir. Sonradan ses hadiseleriyle oluşan yuvarlaklaşmalar, zamanla imlada klasikleşmeyle yazı dilinin özelliği olmuştur. Eski Anadolu Türkçesi düzlük-yuvarlaklık uyumu bakımından Türkçenin en istikrarsız dönemidir. Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde bu uyuma pek riayet edilmez. Nitekim bu dönemde bazı ekler daima yuvarlak bazıları ise daima düz ünlülüdür. Bu durum, dudak uyumunu

bozmaktadır. Uyumu bozan ek veya kelimeler Klasik Osmanlıcada uyuma bağlanmıştır. Fakat bu süreç hemen olmamış, bir süre ek veya kelimelerin uyumu bozan şekillerinin yanında yeni uyumlu şekilleri de kullanılmıştır. Bu hadise o kadar belirgin bir şekilde kendini göstermektedir ki aynı eserin, aynı sayfasında, hatta aynı beytinde bile kelimenin ikili şekilleri yan yana kullanılmıştır. Metnimizde de bazı ekler Eski Anadolu Türkçesinde kullanılan uyum dışı şekilleriyle karşımıza çıkarken bazıları ikili kullanımlarıyla bir uyuma bağlanma sürecinde olduklarını göstermektedirler. “Dudak uyumu Klasik Osmanlı Türkçesinde yavaş yavaş gelişmiştir. Klasik Osmanlı Türkçesi metinlerinde bazı ekler uyuma girerken, bazı eklerde ikili şekiller, bazı eklerde ise yeni uyumsuzluklar söz konusudur” (Özkan 2015: 43). Bu yeni uyumsuzluklar eklerin düzleşmeye veya yuvarlaklaşmaya bağlı olarak gösterdikleri gelişme sürecindeki uyumsuzluklardır. Söz konusu ekler yuvarlak ünlülü tabanlara gelen düz ünlülü yeni şekiller veya düz ünlülü tabanlara gelen yuvarlak ünlülü yeni şekillerdir. Böylesine bir uyumsuzluk “tersine uyumsuzluk” olarak adlandırılır (Kartalhoğlu 2011: 101; Özkan 2015: 44). Bu tersine uyumsuzlukları eklerin uyuma bağlanma süreçlerindeki değişimin neticesi olarak görmek mümkündür. Nitekim ek veya kelime, uyuma bağlanma sürecini bir anda başlatıp bitirmez. Dil denen canlı mekanizma oluşumları çevredeki etkenlere göre düzenler ve sistematikleştirir. Özellikle Türkçe gibi geniş alanlara yayılmış ve imparatorlukların dili olmuş bir dilin oluşumları, dönüşüm ve değişimleri için belli bir zaman aralığına ihtiyaç duyulmaktadır. İncelemiş olduğumuz metinde de dudak uyumuna bağlanma sürecinin etkisiyle bu tür tersine uyumsuzluklar görülmektedir. Bu yüzden eserin içinde barındırdığı örneklerin Anadolu yazı dilinin tarihsel süreçte geçirmiş olduğu değişimleri ve bugünkü sistemli yapısını borçlu olduğu geçiş aşamalarını aydınlatacağı düşüncesindeyiz. Bu eklerin uyuma bağlanma süreçleri aşağıda ayrıntılı bir şekilde incelendi. Çalışma iki ana başlık altında şekillenmiştir. Bunlardan ilki "kelimelerde dudak uyumu" diğeri ise "eklerde dudak uyumu" dur. Nitekim dudak uyumunun tamamlanması aşaması sadece eklerde değil kelimelerde de olmuştur. Bu aşamaya bağlı olarak hem kelimelerde hem de eklerde ikili şekiller görülmektedir.

1. Kelimelerde dudak uyumu

Eski Anadolu Türkçesi'nde bazı kelime tabanları düzlük-yuvarlaklık uyumunu bozmaktadır. Bu kelimelerin bazıları metnimizde sadece uyum dışı şekliyle görülürken bazıları ise uyuma girmiş yeni şekillerinin yanında uyumsuz şekilleriyle kullanılıp ikili kullanımlarla karşımıza çıkar.

1.1. Dudak uyumu bulunmayan kelimeler

Metinde dudak ünsüzleri olan p, v ünsüzlerinin etkisiyle yuvarlak ünlü taşıyan ve düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymayan kelimeler şunlardır: kapu 3b/84, tapu 14a/505, avuç 11a/373

Dudak ünsüzlerinden dolayı yuvarlaklaşma olayı Eski Türkçe döneminden itibaren olan bir ses hadisesidir. Eski Türkçe döneminde yuvarlak ünlü taşıyan kelimeler Eski Anadolu Türkçesinde de bu ünlüleri muhafaza etmişlerdir: kamu 3a/60, kılavuz 1b/8, tamu 6b/200, delü 9b/312

Eski Türkçe döneminde iki heceli kelimelerin sonunda bulunan -ğ- ve -g- ünsüzlerinin Batı Türkçesinde düşmesi sonucu kendisinden önceki ünlüleri yuvarlaklaştırmasıyla bazı kelimeler yuvarlak ünlü taşır: kapu < kapığ 3b/84, tapu < tapığ 5a/131, şatu < şatığ 11a/386

-(U)K fiilden isim yapım ekinde bulunan ünlü Eski Türkçe döneminden itibaren yuvarlak ünlü taşımaktadır. Bu durum, metnimizde bu eki almış kelimelerde de görülmektedir: aç-u-k 8a/253, art-u-k 11b/398, ayr-u-k 15b/569.

Eski Türkçede yuvarlak hâlde bulunan –ğaru/-gerü eki de başındaki ğ- ve g- sesleri düşmesine rağmen yuvarlak ünlülerini muhafaza etmiştir: ilerü 13a/459

Bazı kelimelerde yuvarlak ünlü bulunuşunu bir sebebe bağlayarak açıklamak mümkün değildir. Çünkü Eski Türkçe devresinde de bu ünlüler yuvarlaklıktı (Timurtaş 2009: 417). Eski Anadolu Türkçesinde de bu kullanım devam etmiştir: girü 14a/509, karşı 3a/71, kendü 6b/194.

1.1.1. Dudak uyumu bulunmayan kelimelerde düzleşme-yuvarlaklaşma (uyuma bağlanma süreci)

Bazı kelimelerde kelimenin kökü yuvarlak olmasına rağmen daha sonraki ünlüler düzdür. Bu kelimeler, Eski Anadolu Türkçesinde düzlük-yuvarlaklık uyumunu bozan kelimelerdir. Fakat metnimizde bu kelimelerin hem yuvarlak şekilleri hem düz ünlülü şekilleri kullanılmıştır. Denilebilir ki; bu kelimeler uyuma tâbi olmaya başlamışlardır ve bir geçiş aşamasındadırlar.

Metnimizde bu şekilde karşımıza çıkan ikili kullanımlı kelimeler şunlardır:

Yuvarlaklaşma	
/O/-/I/ > /O/-/U/	/U/-/I/ > /U/-/U/
okı- 3b/90 ~ oğu- 3a/63 toğrı 17b/633 ~ toğru 4b/123 yüri- 8b/276 ~ yürü- 13a/451	düriş- 3a/61 ~ dürüş- 1b/9
Düzleşme	
/A/-/U/ > /A/-/I/	
degül 10a/344 ~ degil 3a/57; eksük 11a/386 ~ eksik 13b/472	

2. Eklerde dudak uyumu

Eski Anadolu Türkçesinde daima yuvarlak ünlülü veya düz ünlülü olan ekler Osmanlı Türkçesinde uyuma girmişlerdir. Metnimizde bazı eklerin ikili kullanımları mevcuttur. Böylece uyuma bağlanma süreci bu ekler için başlamıştır. Bazıları ise uyumsuz şekilleriyle kullanılmaya devam etmiştir. Bu uyuma bağlanma sürecinde birtakım tersine uyumsuzluklar da mevcuttur.

2.1. Ünlüsü yuvarlak olan ekler

Eklendiği kelime ister yuvarlak ünlülü ister düz ünlülü olsun daima yuvarlak ünlülü olan ekler düzlük-yuvarlaklık uyumunu bozmaktadırlar. Bu durum Eski Anadolu Türkçesinin karakteristik özelliklerindedir. Metinde bu şekilde kullanılan ekler mevcuttur. Bu eklerden bazıları metnin tamamında yuvarlak ünlülü kullanılırken bazıları bu yuvarlak ünlülü şekillerin yanında düz ünlülü şekilleriyle de karşımıza çıkmaktadır.

2.1.1. Metinde tamamen yuvarlak ünlülü kullanılan ekler

2.1.1.1. +IU isimden isim yapan ek

Eki, Eski Anadolu Türkçesinde yalnız yuvarlak olarak -lu, -lü şeklinde görmekteyiz. Ekin düz ünlülü şekilleri daha sonra Osmanlıca içinde ortaya çıkmıştır. Batı Türkçesinin yeni devirlerinde hâkim olan

düzlük-yuvarlaklık uyumuna bağlı olarak düz ve yuvarlak ünlülü şekiller yan yana kullanıla gelmiştir (Ergin 2000: 160). Eski Anadolu Türkçesinde bağlandığı ismin ünlüsü ne olursa olsun daima yuvarlak ünlülü olan ek, metnimizde de sadece yuvarlak ünlülü şekliyle kullanılmıştır. Örnekleri şu şekildedir: devlet+lü 15a/534, dür+lü 8a/266, kan+lu 8a/265, ot+lu 9b/313, sîret+lü 4b/111, yazık+lu 8a/252.

2.1.1.2. +dUr bildirme eki

Batı Türkçesinde başlangıçta üçüncü şahıs bildirme ekleri yuvarlak ünlülü ve d'li olmuştur. Bu kullanım Osmanlıca da uzun süre devam etmiştir. Daha sonra Osmanlıca'nın sonlarında ünlü ve ünsüz uyumuna bağlanmıştır (Ergin 2000: 317).

Ekin Eski Anadolu Türkçesi devrinde kullanıldığı şekliyle metnimizde yer alması bu ekin değişim aşamasına girmediğini göstermektedir. Ayrıca Eski Anadolu Türkçesinde sıkça kullanılan ve Osmanlı Türkçesinde kullanımı düşen –durur şekli de metnimizde beş yerde geçmektedir. Ekin metnimizde geçen örnekleri şu şekildedir: 'âdil+dür 11b/392, 'Arab+dür 9b/318, âsimân+dur 16a/581, bes+dür 14a/503, bu+dur 6b/196, cân+dur 15a/534, çok+dur 10b/365, delü+dür 9b/312, dış+i+dür 12a/426, eren+dür 6a/178, etmek+dür 9b/316, eylik+dür 18b/687, fitne+dür 17b/632, gerek+dür 6a/187, gâlib+dür 6b/191, gani+dür 7b/248, hoş+dur 16b/602, için+dür 7a/226(2), kâdir+dür 3a/61, lâylık+i+dur 7b/242, maḥbes+i+dür 13a/467, miskin+dür 9b/317, mu'ayyen+dür 10b/364, mustagraḥ+dur 6b/194, müşkil+dür 3b/85, naşibüñ+dür 17b/640, ol+dur 5a/129, şaribân+dur 16b/594, şedef+dür 3b/76, seri+dür 16b/595, ulu+sı+dur 13b/471, yeg+dür 11b/398, yigirek+dür 3a/60, yir+dür 9a/309, yok+dur 13b/474.

Ekin asıl şekli olan +durur yapısı birkaç örnekte tespit edildi: ḥaylar-durur 10b/363; nürdan-durur 10a/349, server-durur 16a/578, var-durur 9a/305, zindân-durur 8a/259.

Olumsuz çekimi 'değil' kelimesiyle yapılır: degildür 10b/378, eksik değil+dür 13b/472, şek değil+dür 12a/417.

Soru şekli çeşitli soru edatlarına +dUr eki getirilmek suretiyle yapıldığı gibi ismin yalın hâline soru eki +mI getirilerek de yapılır: kim+dür 9b/319, ne+dür 5a/141(2), ne+si+dür 13a/467, 'aceb mi 16a/577, tañ mı 15b/567, var mı 10a/334, var mıdır 7b/267.

2.1.1.3. -dUK sıfat-fiil eki

Eski Anadolu Türkçesinde daima yuvarlak ünlülü kullanıldığı için ünlü uyumunu bozan ekler arasındadır. Ekin ünlü uyumuna tâbi olması Osmanlıca'nın sonlarında gerçekleşir.

Metnimizde yedi yerde geçen bu ek, sadece yuvarlak ünlülü şekliyle kullanılarak geçiş aşamasında olmadığını göstermektedir. Ekin metnimizde kullanımı şu şekildedir: bil–düg+i+n+e 11b/397, görme–düg+i+n+e 5b/157, iste–düg+ü+ñüz 10a/343, kıl–duğ+ı 7b/232, ḳop–duğ+ı 4b/110, sev–düg+i+n 18a/664, sev–düg+i+y+le 18b/669.

2.1.1.4. -Up zarf-fiil eki

Eski Türkçeden beri en çok kullanılan zarf-fiil eklerindedir. Eski Türkçede yalnız –p şeklinde idi. Fakat Batı Türkçesinde ekin ünlüsü de eke dâhil edilmiştir.

Batı Türkçesinin başlarında –p tesiriyle ekin ünlüsü daima yuvarlaktır. Eski Anadolu Türkçesinde böylece –Up şeklinde olan ekin –Ip şekilleri ancak bu ilk devrenin sonlarında çıkmaya başlamıştır. Fakat –Up Osmanlıca da bir müddet devam etmiştir. Ekin ünlü uyumuna tâbi şeklinin kullanılması ancak Osmanlıca içinde ortaya çıkmıştır (Ergin 2000: 341). Ek, ünlü uyumuna geç girdiği için Osmanlıca başlarında da yuvarlak ünlülü şekliyle kullanılmıştır.

Metinde ek, hem Eski Anadolu Türkçesi döneminde hem de Osmanlıca başlarında kullanılan yuvarlak ünlülü şekliyle karşımıza çıkmıştır. Ekin düz ünlülü şekillerine metnimizin hiçbir yerinde yer verilmemiştir. Böylelikle ek, geçiş dönemi özelliği taşımayıp Eski Anadolu Türkçesindeki şeklini korumuştur: aç–up 3a/71, ağar–up 15a/542, añ–up 3a/55, ara–y–up 9b/326, bil–üp 3a/64, çağır–up 5a/139, dön–üp 12a/451, düz–üp 3b/89, eri–y–üp 8a/265, eyle–y–üp 15a/544, gez–üp 4a/93, güd–üp 16b/603, id–üp 13a/462, ilt–üp 7b/247, iriş–üp 15a/548, eşid–üp 5b/157, kıl–up 13b/477, oku–y–up 18b/688, otur–up 7a/213, saç–up 15b/550, şor–up 13a/469, söyleş–üp 12b/436, tır–up 7a/217, unut–ma–y–up 5b/152, ur–up 7b/244, var–up 17b/636, vir–üp 7b/236, yak–up 13b/477, yan–up 8a/263, yi–y–üp 11b/405, yumu–p dur– 17a/625.

2.1.2. Düzleşmenin görüldüğü yuvarlak ünlülü ekler

2.1.2.1. –dUK/-dIK 1. çokluk şahıs görülen geçmiş zaman eki

Görülen geçmiş zaman çokluk 1. şahıs eki de, Eski Anadolu Türkçesinde daima yuvarlak ünlü taşımaktadır. Bu yuvarlaklığın sebebi çokluk birinci şahıs –dUK sıfat-fiiline benzetilmesidir (Ergin 2000: 299).

Metnimizde Eski Anadolu Türkçesi dönemindeki yuvarlak ünlülü şekilleri devam etmekle birlikte “gel–dik” örneğinde ekin düz ünlülü şekli kullanılmıştır. Asıl dikkat çekici olansa aynı fiilin başka bir yerde yuvarlak ünlülü (gel–dük) şeklinin de kullanılmış olmasıdır.

Ekin metnimizdeki kullanımları şu şekildedir: gel–dik 12b/442, gel–dük 10a/338, Haka ısmarla–duğ 12a/430, kıl–duğ 12a/427

2.1.2.2. –dUm/-dIm 1. teklik şahıs görülen geçmiş zaman eki

Görülen geçmiş zaman 1. teklik şahıs ekindeki ünlü, Eski Anadolu Türkçesinde daima yuvarlaktır. Bu yuvarlaklaşma –m tesiriyle ortaya çıkmıştır (Timurtaş 2012: 35). Osmanlıca da böyle geçen çekim zamanla ünlü ve ünsüz uyumlarına uyarak (Ergin 2000: 299) bugünkü Türkçeye kadar gelmiştir.

Metnimizde sadece “ko–ma–dım” (12a/425) örneğinde ekin düz ünlülü şekli mevcuttur. Diğer tüm örneklerde Eski Anadolu Türkçesinde kullanılan yuvarlak ünlülü şekilleri kullanılmıştır. Bu bağlamda ekin uyuma girme sürecinin henüz başladığını söyleyebiliriz.

Ekin metnimizdeki kullanımları şu şekildedir: acık–dum 5b/167, añ–dum 1b/2, bağışla–dum 10b/359, bul–dum 14a/504, buluş–dum 14a/496, getir–düm 14a/492, gör–düm 5b/158, it–düm 7a/228, kıl–dum 14a/504, ko–dum 13b/476, şı–dum 12a/426, şığın–dum 14b/525, yarat–dum 7a/229.

Ekin olumsuz çekimi ise şu şekildedir: gör–me–düm 6b/195, ko–ma–dım 12a/425.

2.1.2.3. -dUñ/-dİñ 2. teklik şahıs görülen geçmiş zaman eki

“Eski Türkçede ekin düz ünlülü ve yuvarlak ünlülü şekilleri mevcuttur. Eski Anadolu Türkçesi devresinde ek ünlüsü yuvarlaklaşmıştır.” (Develi 1995: 85). Eski Anadolu Türkçesinde görülen bu yuvarlaklığın sebebi –ñ ve 1. şahıs eki –dUm’dur (Analojik tesir) (Timurtaş 2012: 35). Bu ek de 1. teklik şahıs için kullanılan –dUm eki gibi Osmanlı Türkçesinde uyuma girmiştir.

Metnimizde sadece iki örnekte (gel-diñ 13b/486, bul–madiñ 5a/133) ekin düz ünlülü şekilleri kullanılmıştır. Bu ek de, tıpkı –dUm eki gibi, geçiş aşamasına yeni girmiştir.

Ekin metnimizde kullanılan örnekleri şu şekildedir: gel-diñ 13b/486, gör-düñ mi 5b/158, 6b/195, ir-düñ 11a/373, it-düñ 10b/362.

Ekin olumsuz çekimi şöyledir: bul–ma-diñ 5a/133, gör–me-düñ 11b/408

2.1.2.4. -(U)K+ /-(I)K+ fiilden isim yapan ek

Bu ek, Türkçede en işlek fiilden isim yapan eklerdendir. Eski Anadolu Türkçesinde aradaki yardımcı ünlü yuvarlaktır.

Metnimizde ekin hem düz ünlülü hem de yuvarlak ünlülü şekilleri karşımıza çıkmaktadır. Hatta aynı fiillerde bile bu iki şekil mevcuttur: aç-ı-k ~ aç-u-k gibi. Ekin her iki şeklinin de kullanılmış olması bu ekin uyuma bağlanma sürecinde olduğunu göstermektedir. Ekin metnimizde kullanılan örnekleri şu şekildedir: aç-ı-k 9b/318, aç-u-k 8a/253, art-u-k 11b/398, ayr-u-k 15b/569, çat-ı-k 12a/412, uyan-ı-k 14b/525.

2.1.2.5. +(U)m/+(I)m 1. teklik şahıs iyelik eki

“Teklik birinci şahıs iyelik eki eskiden beri hep –m olarak kalmıştır.” (Ergin 2000: 222). Ek, ünlüyle biten isimlere doğrudan gelirken ünsüzlere biten isimlerden sonra araya –I, –U yardımcı seslerini alır. Batı Türkçesine geçince Eski Anadolu Türkçesinde bu yardımcı ünlü de umumî yuvarlaklaşma temayülü içine girmiş ve yalnız –U şeklinde yuvarlak olarak kullanılmıştır (Ergin 2000: 223). “Bu yuvarlaklaşmaya –m sebep olmuştur.” (Timurtaş 2012: 33). Sonradan Osmanlıcada yardımcı ses, yeniden ünlü uyumuna bağlanmış ve bugünkü şekline kavuşmuştur (Ergin 2000: 223, 224).

1. teklik şahıs iyelik eki, metnimizde geçiş dönemi özelliği gösteren eklerden biridir. Ekin ünlüsü metnimizde bazı yerlerde, Eski Anadolu Türkçesi döneminde olduğu gibi, uyum dışı ve yuvarlakken bazı yerlerde ise Osmanlı Türkçesinde kullanılan uyuma tâbi olmuş düz şekilleriyle kullanılmıştır.

Metnimizde bu ek, 16 yerde düz ünlüyle, 20 yerde ise yuvarlak ünlüyle kullanılmıştır. Kullanılan düz ünlülü şekillerden cümbüş+i+m 13b/484, göñl+i+m 4b/122, maḥbûb+i+m 7a/224 örneklerinde yuvarlak ünlülerden sonra gelerek düzleşmeye bağlı tersine uyumsuzluk göstermektedir.

Ekin metnimizdeki kullanımları şu şekildedir: ad+i+m 5a/144, alplüg+u+m+i 11a/383, ana+m 4b/126, beglüg+ü+m+i 11a/383, cān+i+m 14a/495, cümbüş+i+m 13b/484, dā’iye+m 3b/83, diş+i+m 12a/425, göñl+i+m 4b/122, gözler+ü+m+i 5b/161, göz+ü+m 4b/120, ḥabîb+ü+m 7a/219, İlāh+i+m 7a/223, iş+i+m 12a/445, kalb+i+m+den 7b/246, karındaş+i+m 13b/475, kullar+i+m+i 7a/228, maḥbûb+i+m 7a/224, minnet+ü+m+i 11b/401, murād+i+m 3b/84, pâdişāh+i+m 7a/223, rızā-yı vālide+m 5a/146,

söz+ü+m+i 14a/497, tabīb+ü+m 5b/181, ümmet+ü+m+e 7b/245, ümmet+ü+m+i 10a/339, vaşiyet+ü+m+i 10a/339, yeglüg+ü+m+i 11a/383, yir+ü+m+e 11b/391.

2.1.2.6. +(U)mUz/+(I)mUz 1. çokluk şahıs iyelik eki

Çokluk birinci şahıs iyelik eki aslında, Eski Türkçede de bugünkü gibi ünlü uyumuna bağlı olarak –mIz, –mUz şeklindeydi. Batı Türkçesine geçince Eski Anadolu Türkçesinde ekin yalnız yuvarlak şekilleri kalmış, düz isimlerde bile yuvarlak şekilleri kullanılmıştır. Eski Anadolu Türkçesinden sonra Osmanlıca içinde ek ünlü uyumuna bağlanmıştır (Ergin 2000: 223).

Metnimizde çokluk birinci şahıs için +mUz iyelik eki kullanılmıştır. Ünsüzle biten isimlerden sonra araya bazı yerlerde –I-, bazı yerlerde ise –U- yardımcı ünlüsünü almıştır. Eski Anadolu Türkçesi döneminde yalnızca yuvarlak ünlülü şekilleri olan bu ek, yardımcı ünlü olarak da yine yuvarlak ünlü alıyordu. Fakat metnimizde yardımcı ünlüdeki değişim başlamış ve ek hem +(I)mUz hem de +(U)mUz şeklinde kullanılmıştır. Bu ek, metnimizde beş yerde +(I)mUz, dört yerde ise +(U)mUz şeklindedir.

Ekin metnimizdeki örnekleri şunlardır: cünbüş+ü+müz 11b/402, eşğāl+i+müz+e 7b/230, hâcet+ü+müz 9b/320, hâl+i+müz+e 7b/230, himmet+ü+müz 9b/320, iklim+i+müz 5a/144, iş+ü+müz 11b/402, kışsa+muz+ı 15b/553, murād+i+muz+dur 9b/323, şeyh+i+müz 3b/86.

2.1.2.7. +(U)ñ/+(I)ñ 2. teklik şahıs iyelik eki

“Eski Anadolu Türkçesinde ekin ünlüsü daima yuvarlaktır. Bu yuvarlaklaşma –ñ tesiri ile ve özellikle 1. şahıs ekine benzeyerek olmuştur.” (Timurtaş 2012: 33). Bu ekin ünlüsü de, 1. teklik şahısta olduğu gibi, Osmanlı Türkçesinde uyuma bağlanmıştır.

Metnimizde bu ekin ünlüsü 19 yerde düz ünlülü, 12 yerde ise yuvarlak ünlülüdür. Ek, hızlı bir geçiş aşamasına girmiştir. Fakat bu aşamayı henüz tamamlayamamıştır. Nitekim hük+m+i+ñ 11a/389, söz+i+ñ 11a/371 örneklerinde tersine uyumsuzluk görülmektedir.

Ekin metnimizdeki örnekleri şunlardır: ad+i+ñ 1b/2, ‘adl+ü+ñ+e 11a/389, cān+i+ñ 4b/123, cariye+ñ 4b/126, cāh ü celāl+i+ñ 18b/674, dem+i+ñ+den 1b/13, dil+i+ñ+den 1b/12, el+i+ñ+den ‘ 17a/616, eller+ü+ñ+i 8b/308, fahr+i+ñ 18a/665, göz+ü+ñ 18b/679, gūş+i+ñ+da 4a/106, haqq+u+ñ+da 14a/494, himmet+i+ñ+de 3b/84, hük+m+i+ñ 11a/389, iş+i+ñ 1b/4, kapu+ñ+a 10a/338, kapu+ñ+da 3b/84, kerāmet+ü+ñ+e 10b/368, māl+i+ñ 18b/674, māl+i+ñ+ı 17a/634, muhibb+ü+ñ ‘ 5a/148, murād+i+ñ 5a/141, na‘ra+ñ+ıla 3b/88, naşīb+ü+ñ+dür 17b/640, nazm+ü+ñ 3b/90, söz+i+ñ 11a/371, tapu+ñ+a 10a/338, tapu+ñ+ı 14a/504, vücūd+u+ñ 1b/13, yüz+ü+ñ 15a/542.

2.1.2.8. -(U)ñ/-(I)ñ, -(U)ñUz/-(I)ñUz 2. çokluk şahıs emir eki

İkinci çokluk şahıs emir eki Eski Anadolu Türkçesinde ünlüyle biten fiillerden sonra –ñ, ünsüzle biten fiillerden sonra –(U)ñ, –(U)ñUz şeklindedir ve daima yuvarlak ünlülüdür. Ekin bu –ñ ile –ñUz şekilleri Eski Anadolu Türkçesinden sonra Osmanlıcada da uzun süre devam etmiştir (Ergin 2000: 307).

Metnimizde ekin hem düz hem de yuvarlak ünlülü şekilleri kullanılmıştır. Ayrıca Osmanlıcanın tersine, Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibi ekin ünlüsü henüz eke dâhil olmamıştır. Osmanlıcanın son devirlerinde –ñ'nin önündeki yardımcı ünlü ekin bünyesine dâhil olur (Ergin 2000: 307). Metnimizde

ek ünlüyle biten fiillere doğrudan yardımcı ünsüz almadan gelmiştir. Yardımcı ses ekin bünyesine dâhil olsaydı ünlüyle biten fiillerden sonra araya –y- ünsüzü girmesi gerekirdi.

Ekin düz ünlülü şekillerinin kullanılmaya başlanması ve ekte yardımcı sesin ekin bünyesine dâhil edilmemiş olması, ekin geçiş aşamasında olduğunu göstermektedir.

Metnimizde ekin kullanımı şu şekildedir: aç-u-ñ 12a/422, buyur–u-ñ 12a/416, buyur–ı-ñuz 9a/307, di-ñ 12a/411, gel–i-ñ 14a/491, kıl–ı-ñ 5b/161, kıl–u-ñuz 14a/493, ol–ı-ñ 10a/333 (tersine uyumsuzluk).

Ekin olumsuz çekimi şöyledir: şan–ma-ñ 10a/349, şan–ma-ñız 16b/600.

2.1.2.9. -sUn/-sIn 3. teklik şahıs emir eki

“Eski Türkçede bu ek, daima yuvarlak ünlülüdür. Eski Anadolu Türkçesinde varlığını muhafaza eden bu yuvarlaklık imlâda son zamanlara kadar devam etmiştir.” (Timurtaş 2012: 33). “Bu –sUn eki, Eski Anadolu Türkçesinden sonra Osmanlıcada da son devirlere kadar böyle kalmış, ancak Osmanlıcının sonlarında ünlü uyumuna bağlanarak bugünkü –sIn, -sUn, şekillerini almıştır.” (Ergin 2000: 306).

Metnimizde 9 yerde ekin düz, 27 yerde ise yuvarlak ünlülü şekilleri kullanılmıştır. Ek, bir geçiş aşamasındadır. Ancak burada dikkat edilecek bir husus ekin düz ünlülü şekilleri büyük oranda uyuma bağlıdır. Sadece ‘dürüş-sin’ örneğinde tersine uyumsuzluk göstermiştir. Diğer geldiği fiillerin tabanları düz ünlülüdür.

Ekin metnimizdeki kullanımları şu şekildedir: bil–sün 18a/657, dile-sin 10a/339, dürüş–sin 7b/247, eyle–sün 7b/246, geç–sün 11b/391, irer–sin 8a/250, it–sin 7b/245(2), it–sün 5b/149, kıl–sun 12a/428, ol–sun 3b/88, tol–sun 14a/493, var–sın 9b/323, yat–sun 17b/632.

Ekin olumsuz çekimi şöyledir: kıl–ma-sun 5b/151, ko–ma-sun 7b/248, unut–ma-sın 4b/127, 5b/149, unut–ma-sun 11b/401.

2.1.2.10. -UbAn zarf-fiil eki

“(y)Up ekinin genişletilmiş şeklidir. Eski Anadolu Türkçesinde karakteristik bir zarf-fiil ekidir.” (Gülsevin 2011: 133).

Metnimizde ekin yuvarlak ünlülü şekilleri kullanılmış, sadece bir örnekte ‘bağ-iban’ düz ünlüyle kullanılmıştır. Dolayısıyla ek, metnimizde Eski Anadolu Türkçesinde kullanılan şekliyle karşımıza çıkmaktadır. İki örnekte düz ünlülü kullanılması ekin herhangi bir geçiş aşamasında olduğunu göstermez. Çünkü Eski Anadolu Türkçesinde ur-iban, gör-iben gibi aykırı misallerle de karşılaşırız (Ergin 2000: 345).

Metnimizde çokça kullanılan bu ekin örnekleri şunlardır: al–uban 15b/560, añ–uban 8b/287, bağ–14a/493, çık–uban 9a/294, dik–üben 16b/591, dön–üben 5b/160, geç–üben 6b/204, gey–üben 11a/376, giç–üben 11b/393, gir–üben 3b/90, id–üben 4b/119, kaç–uban 12b/449, kıl–uban 8b/276, ol–uban 9b/327, şor–uban 9b/326, toğ–uban 4b/110, var–uban 13a/459, yarıl–uban 9a/301, ye–y–üben 6a/170.

2.1.2.11. +Uñ/+İñ, +nUñ/+nİñ ilgi hâli eki

Tamlama hâli de denilen ilgi hâli Türkçede isim tamlamalarının tamlayan unsuruna getirilen eklerle yapılır. Bir aidiyet, sahiplik bildirirler.

“Eski Anadolu Türkçesinde, ilgi hâli ekinin ünlüsü daima yuvarlaktır. Eski Anadolu Türkçesi devresinde ek +Uñ, +nUñ şeklindedir” (Develi 1995: 115). Bu yuvarlaklaşma –ñ tesiriyle olmuştur. Bu yuvarlaklaşma hadisesinde, 1. şahıs iyelik eki –m’nin de tesiri olduğu düşünülebilir. Önce bu –m tesiri ile 1. şahıs zamirinin ilgi hâli “benim” kelimesindeki ünlü yuvarlaklaşmış sonra analogi (benzetme) yoluyla “senin” kelimesinin “senün” şeklini aldığı düşünülmektedir. 1. şahıs iyelik eki –m tesiri ile 1. şahıs zamiri ben ve biz’in ilgi hâlleri “benüm” ve “bizüm” şeklinde oluşmuşlardır (Timurtaş 2012: 34). Ekin ünlüsü Osmanlıca içerisinde uyuma bağlanmış (Ergin 2000: 230) ve bu uyum bugünkü Türkçeye kadar devam etmiştir.

İncelemiş olduğumuz metinde Eski Anadolu Türkçesi döneminde görülen yuvarlaklaşmanın yanında ekin Osmanlı Türkçesinde uyuma bağlanmış şekilleri olan düz ünlülü şekilleri de kullanılmıştır. Hatta bu ikili kullanımlar aynı kelimelerde bile çok sık görülür: a+nuñ 4b/128 ~ a+nıñ 3b/87; Hakk+ıñ 16b/601 ~ Hakk+uñ 15a/537; Hüdâ+nıñ 4a/125 ~ Hüdâ+nuñ 12b/440; Üveys+iñ 12b/436 ~ Üveys+üñ 13a/460; bu+nıñ 6a/182 ~ bu+nuñ 13b/480; bular+iñ 6b/202 ~ bunlar+uñ 16a/577; Resül+iñ 3a/68 ~ Resül+üñ 10a/340; sen+iñ 11a/389 ~ sen+üñ 7a/229; Veys+iñ 6a/175 ~ Veys+üñ 7b/242.

Burada aynı kelimelerde ekin hem uyum dışı, Eski Anadolu Türkçesinde hem de uyuma girmiş olan Osmanlı Türkçesinde kullanılan şekilleri bize ekin bir değişim aşamasına girmiş olduğunu göstermektedir. Bu değişim aşamasının ne derece gerçekleştiğini, metinde geçen diğer ilgi hâli eki almış kelimeleri de tespit ederek görebiliriz.

Metinde geçen ilgi hâli eki almış kelimelere bakıldığında 134 yerde ekin düz, 56 yerde ise yuvarlak ünlülü kullanıldığı görülmektedir. Buradan anlaşılıyor ki ekin değişimi hız kazanmıştır. Fakat ekin uyuma tâbi olmaya başladığı bu geçiş aşamasında yuvarlak ünlülü kelimelerden sonra artık yuvarlak ünlülü ilgi hâli ekinin gelmesi beklenirken; bu+nıñ 6a/182; Resül+iñ 3a/68, uşül+iñ 12a/424 örneklerinde düzleşme tersine uyumsuzluk görülmektedir.

Ekin düz ünlüyle yazılan şekilleri –İñ/-nİñ şeklindedir ve bu düz ünlülü kullanım şu kelimelerde görülmektedir: aba+nıñ 11a/379, âdem+iñ 16a/581, ‘âlem-i Hakk+iñ 13a/467, a+nıñ-çün 6b/207, anlar+iñ 6a/178, belâ+nıñ 13b/471, bular+iñ 6b/202, cân-ı cihâ+nıñ 12a/411, devr+iñ 8b/287, dünyâ+nıñ 13a/465, eflâk+iñ 8b/288, ehl-i fakr+iñ 18a/665, evliyâ+nıñ 15b/567, fağır-ı dîn+iñ 13b/488, fakr+iñ 18a/665, Fırât+iñ 13a/457, habîb-i Hakk+iñ 10b/352, halk+iñ 6b/199, hazret+iñ 13b/486, il+iñ 12b/447, Muştafâ+nıñ ‘ 12a/415, rahmet+iñ 8a/250, şahrâ+nıñ 3b/74, şehir+iñ 16a/575, tavr+iñ 8b/287, uşül+iñ 12a/424, ‘uşşak+iñ 4a/96, ümmet+iñ 7b/247, vefâ+nıñ 15a/548, zamân+iñ 8b/289, zevk+iñ 18a/661.

İlgi hâli ekinin yuvarlak ünlülü şekilleri –Uñ/-nUñ şeklindedir ve metnimizdeki kullanımı şu şekildedir: ‘Alî+nüñ 15a/532, ‘aşık+uñ 5a/148, ‘azîz+üñ 14b/526, beyti+nüñ 17a/619, bezm+üñ 3b/90, bunlar+uñ 16a/577, cevri+üñ 8b/287, cümlesi+nüñ 10b/368, dergâhı+nuñ 4b/128, gayrı+nuñ 13b/474, hicâb+uñ 4a/97, illeri+nüñ 10b/367, kapu+nuñ 5a/140, kendü+nüñ 12b/445, kılları+nuñ 10b/367, kişi+nüñ 7a/215, miskîn+üñ 10a/334, Nebî+nüñ 9a/296, nefsi+üñ 7b/237, siz+üñ 14a/493, velî+nüñ 15a/532, vücüd+uñ 1b/12.

İlgi ekinin 1. şahıslar için kullanılan –Im/-Um şekilleri de mevcuttur. Sadece birinci teklik ve çokluk şahıs için kullanılan bu ek –m̄ ilgi ekinin ben ve biz kelimelerindeki ‘b’ ünsüzünden dolayı bir dudak ünsüzü benzeşmesi yoluyla oluştuğunu söyleyebiliriz. Ekin metnimizde tespit edilen şekilleri şunlardır: ben+im 4b/122, ben+üm 5a/144; biz+üm 9b/323.

2.2. Ünlüsü düz olan ekler

Metnimizde eklerde ve kelimelerde daima yuvarlak ünlülü ekler olduğu gibi düz ünlülü ekler de görülmektedir. Eski Anadolu Türkçesinde de kullanılan bu ekler, düzlük-yuvarlaklık uyumunu bozmaktadır.

2.2.1. Metinde tamamen düz ünlülü kullanılan ekler

2.2.1.1. -AyIn 1. teklik şahıs emir eki

“Emir 1.teklik şahıs için Eski Anadolu Türkçesinde –AyIm, –AyIn ekleri karışık olarak kullanılmıştır. Fakat bu yan yana kullanışta –ayın, –eyin gittikçe azalmış –ayım, –eyim çoğalmıştır. Sonunda –ayın, –eyin Osmanlıcada yerini tamamıyla –ayım, –eyim’e bırakmıştır.” (Ergin 2000: 305).

Ekin metnimizdeki kullanımı şu şekildedir: çek–eyin 4b/121, gör–eyin 14b/518, katlan–ayın 14b/516, n'yle-y-eyin 17b/635, tur–ayın 14b/518, var–ayın 4b/119, vir–eyin 12a/422.

Ekin olumsuz çekimi şöyledir: it–me-y-eyin 14b/529(2), vir–me-y-eyin 14b/530.

2.2.1.2. -dİ görülen geçmiş zaman eki

“Ekin ünsüzü daima d (ötümlüdür). EAT.’de henüz ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna tâbi olmamıştır (Gülsevin 2011: 89).”

Görülen geçmiş zaman 3. teklik şahsı ifade ederken Eski Anadolu Türkçesinde ek, daima düz ünlülü şekliyle kullanılmıştır. Ekin düzlük-yuvarlaklık uyumuna tâbi olmaya başlaması Osmanlıca devresinde mümkün olabilmiştir. Fakat metnimizde uyuma girmeye başladığına dair herhangi bir örnek tespit edilemedi. Dolayısıyla ekin Eski Anadolu Türkçesi döneminde kullanılan şeklinin devam ettiğini ve bir değişime uğramadığını söyleyebiliriz. Ekin metnimizde tespit edilen kullanımları şu şekildedir: acı-dı 9a/298, ağla-dı 11b/407, başla-dı 14b/517, bil-di 17b/642, bul-dı 8a/261, çek-di 5b/164, çıkar-dı 11b/404, den-di 14a/530, di-di 18b/672, dile-di 13a/460, döğül-di 9a/299, döndi 5b/153, dur-dı 5b/164, eyit-di 5a/143, gel-di 6a/185, getir-di 17b/637, gey-di 8a/269, gönder-di 10a/338, gönel-di 8a/255, gör-di 17b/632, götür-di 12b/449, ımızğan-dı 14b/523, idin-di 16a/583, ir-di 10b/359, kal-dı 11a/373, kıl-dı 18b/677, ko-dı 8b/274, kon-dı 8a/257, kop-dı 17a/613, kırtul-dı 11a/374, muştula-dı 6a/174, oku-dı 9a/294, otur-dı 8b/277, öp-di 5b/159, şı-dı 12a/424, şor-dı 13a/464, şun-dı 17b/643, şunul-dı 8a/255, şadur-dı 18a/663, toğ-dı 4b/111, tol-dı 6a/174, tırı gel-di 9a/306, tıyul-dı 12b/449, uç-dı 8a/257, ulaş-dı 13b/476, yan-dı 8a/268, yerin-di 4a/120.

2.2.1.3. -dİAr 3. çokluk şahıs görülen geçmiş zaman eki

Görülen geçmiş zaman 3. çokluk şahıs çekiminde kullanılan ekin tıpkı bugün olduğu gibi Eski Anadolu Türkçesinde de düz ünlülü şekli kullanılmıştır. Fakat bugünkü Türkçeden farklı olarak Eski Anadolu Türkçesi döneminde ekin ilk ünsüzü daima –d’lidir. Bu durum, Osmanlıca döneminde de devam

etmiştir. Bazı metinlerde –t’li şekillerine de rastlamak mümkündür. Fakat metnimizde sadece –d’li şekilleri kullanılmış ve ek, değişim aşamasına girmemiştir. Bu, klişeleşmiş imlânın bir sonucu da olabilir. Çünkü bu kalıplaşmış imlâ şekli, ek başındaki ünsüzlerin köktekilerle benzeşmesine rağmen, Latin harflerinin kabulüne kadar devam etmiştir (Timurtaş 2012: 59).

Metnimizdeki örnekleri şunlardır: başla–dılar 6a/176, bil–diler 12b/443, çıkar–dılar 8a/265, di–diler 9b/311, dök–diler 8a/264(2), eyit–diler 8a/254, eyle–diler 5b/163, gör–diler 10a/350, görüş–diler 10a/331, ilet–diler 9a/290, iriş–diler 9b/325, ko–dılar 8a/266, tut–dılar 8a/256, yu–dılar 8a/266, yüri–diler 8b/276.

2.2.1.4. +I/+sI 3. teklik şahıs iyelik eki

Teklik üçüncü şahıs iyelik eklerinin eski devrelerde –I, –sI olarak yalnız düz şekilleri vardı. Daha sonra, Osmanlıca devrinde, ünlü uyumuna bağlanmış ve bugünkü yuvarlak şekilleri de ortaya çıkmıştır (Ergin 2000: 222).

Birinci ve ikinci şahıs iyelik eklerinin tersine üçüncü şahıs iyelik eklerinin ünlüsü Eski Anadolu Türkçesi döneminde daima düzdür. Diğer şahıslar için kullanılan iyelik ekleri metnimizde bir geçiş aşamasında olmalarına rağmen üçüncü şahıslar için kullanılan iyelik eki Eski Anadolu Türkçesindeki şekliyle kullanılmıştır. Ek, bu hâliyle ünlü uyumunu bozmaktadır.

Ek, ünsüzle biten isimlerden sonra +I ünlüyle biten isimlerden sonra ise +sI şeklinde çekimlenmiştir. Metnimizdeki kullanımları şu şekildedir: ‘acz+i+yle 3a/55, ad+ı 3b/82, âfitâb+i+n 4b/121, aḥvâl+i 13b/480, ‘aql+i 11a/384, Allâh+i+n 1b/5, ‘âlem+i+n+den 4a/96, alt+i+n+da 6a/177, ard+i+n+a 5a/140, aşl+i 17b/642, ata+sı 13a/452, ‘ayn+i+n+da 17a/629, az+i+10b/369, ‘azâb+i+n 4b/121, bâğ+i+n+da 6b/220, belâ+sı 13b/473, beyt+i+nüñ 17a/619, bil–düg+i+n+e 11b/397, boyn+i+n 3a/56, bülbül+i 15b/550, cübbe+si+n 12a/415, cümle+si 10b/368, çoğ+i 10b/369, didâr+i+n+ı 4b/123, dide+si+n+i 4a/106, diş+i+n 12a/424, dūd+ı 9a/297, egn+i+n+e 11a/378, eksüg+i 11a/386, ev+i+n+e 13b/487, fırsat+i 15a/535, göñl+i ‘ 11a/377, hırka+sı+n 9b/322, ılkı+sı 10b/365, ıgne+si 15b/558, iki+si 10b/363, kılan+i+n 10a/367, kamu+sı 6b/201, kapu+sı+n+a 5a/131, Kâran Küy+i 9b/325, kaşd+i+n+a 12a/447, kendü+si 9b/316, kıl–duğ+i 6a/194, kop–duğ+i 4b/110, kulağ+i+n+da 14a/500, kurb+ı 17a/620, lâynık+i+dur 7b/242, luḫf+ı 5b/162, maḫbes+i+dür 13a/467, nefsi+i+n+e 13b/483, od+ı 9b/325, ‘ömr+i 4b/132, öz+i 3b/80, Rabb+i 3a/61, Resûl+i 18b/671, rûḫ+ı 8a/257, sağış+ı 10b/367, şan’at+i+n+da 3b/80, şon uc+ı 7a/215, söz+i+n+den 4a/97, tâvuş+ı 4a/93, tüy+i 10b/368, ulu+sı 13b/471, vücūd+ı 16a/581.

2.2.1.5. –mİş öğrenilen geçmiş zaman eki

Metnimizde görülen geçmiş zaman 3. teklik şahıs ifade etmek için –mİş eki veya birkaç yerde –mİşdUr yapısı kullanılmıştır. Eklendiği fiilin ünlüsü ister düz ister yuvarlak olsun ekin daima düz ünlülü şekilleri kullanılmıştır. “Batı Türkçesinde de ilk devirlerde böyle yalnız düz şekilli olmuştur. Eski Anadolu Türkçesinden başka Osmanlıcanın ilk devrelerinde de hep bu şekil devam etmiş, ekin yuvarlak şekilleri ancak Osmanlıcanın sonlarına doğru ortaya çıkararak bugünkü çok şekillilik meydana gelmiştir.” (Ergin 2000: 300). Buradan da anlaşılıyor ki ekin metnimizde tespit ettiğimiz düz ünlülü şekilleri değişim aşamasına girmemiştir.

Metnimizde ekin kullanımları şu şekildedir: aşıl-mış 15b/562, aş-mış-dı 15b/560, bağışla-mış 15b/561, buyur-mış-dur 16a/587, di-miş-dür 17a/610, eyle-miş 18a/651, gizle-miş 4b/113, gör-me-miş 4b/113, it-miş 3b/74, ol-mış 16a/575, ör-miş 15b/557, süzül-miş 3b/72, vir-miş 15b/563, .

2.2.2. Yuvarlaklaşmanın görüldüğü düz ünlülü ekler

2.2.2.1. +IİK, +IUK isimden isim yapan ek

Eski Türkçede ünlüsü düzlük-yuvarlaklık uyumuna tâbi olan bu ek, Eski Anadolu Türkçesinde uyum dışında kalmış ve sadece düz ünlülü şekilleri kullanılmıştır. Bu devrenin sonlarında ek, tekrar ünlü uyumuna bağlanmaya başlamış ve daha devre bitmeden tek tük örneklerde ekin yuvarlak şekilleri görülmüştür. Fakat devre biterken uyuma başlanma işi henüz fazla genişlememiş aykırılık Osmanlıcının başlarında bile bir müddet devam etmiştir (Ergin 2000: 157).

Metnimizde 5 yerde düz, 4 yerde yuvarlak ünlülü şekilleriyle kullanılan bu ek, Eski Anadolu Türkçesinin sonlarında başlayan geçiş aşamasını devam ettirmektedir. Fakat bu yuvarlak ünlülü örnekler tersine uyumsuzluk göstermektedirler.

Ekin metnimizde kullanılan örnekleri şu şekildedir: alp+lüg+um+i 11a/383, beg+lüg+üm+i 11a/383, ben+lik 1b/9, 1b/10, ey+lik 18b/687(2), sen+lük 1b/10, ulu+lüg+1+n 12b/443, yeg+lüg+üm+i 11a/383.

2.2.2.2. -(I)n- / -(U)n- fiilden fiil yapan ek

Dönüştürülme eki olan -n fiilden fiil yapan ek, Türkçede çok kullanılan eklerden biridir. Ünlüyle biten fiillere doğrudan geldiği gibi ünsüzle biten fiillerden sonra araya yardımcı ünlü alarak gelir. Bu yardımcı sesler, Eski Türkçede ünlü uyumuna bağlıydı. Fakat Eski Anadolu Türkçesinde bu uyum bozulmuş, yardımcı seslerin bir müddet yalnız düz şekilleri kullanılmıştır. Eski Anadolu Türkçesinden sonra Osmanlı Türkçesinde bu yardımcı sesler tekrar uyuma bağlanmıştır (Ergin 2000: 203).

Metnimizde 15 yerde görülen bu ek, sadece bir örnekte yuvarlak ünlülü şekliyle görülmektedir ve bu örnek de düzlük-yuvarlaklık uyumuna tâbidir: gör-ü-n-.

Düz tabanlı fiillerden sonra düz ünlülü, yuvarlak tabanlı fiilden sonra da yuvarlak ünlülü şekliyle kullanılmıştır. Ek, bu şekliyle geçiş aşamasını tamamlayıp dudak uyumuna bağlandığını göstermektedir.

Ekin metnimizde kullanılan şekilleri şunlardır: bil-i-n- 12b/432, çek-i-n- 13a/460, de-n- 15b/569, di-n- 15b/567, gör-ü-n- 11a/384, ko-n- 8a/257, sev-i-n- 4b/123, şı-n- 12a/426.

2.2.2.3. -IncA/-UncA zarf-fiil eki

“Eski Türkçede bu ek, -gınça,-ginçe şeklinde idi. Batı Türkçesine ek, -ınça, -inçe şeklinde geçmiş, Eski Anadolu Türkçesinde uzun zaman bu şekilde kullanılmıştır: ol-ınça, di-y-inçe, kıl-ınça, gör-inçe örneklerinde olduğu gibi. Sonradan Osmanlıcada ek, c’li şekle sokularak ve ünlü uyumuna bağlanarak bugünkü şekiller ortaya çıkmıştır” (Ergin 2000: 342).

Metnimizde genel olarak ekin Eski Anadolu Türkçesinde kullanılan düz ünlülü şekilleri kullanılmış, fakat bir örnekte (ol-unca) yuvarlak ünlülü şekli kullanılmıştır.

Ekin metnimizdeki örnekleri şu şekildedir: ol–ınca 4b/125, ol–ınca 6b/209, ol–unca 13a/467, ye–y–ince 11b/406, yumul–ınca 18b/679.

2.2.2.4. -(I)ş- / -(U)ş- fiilden fiil yapan ek

Ortaklaşa, beraber yapılan, işleri belirtmek için kullanılan fiilden fiil yapan ektir. Bu yüzden bu eke, işteşlik eki de denmektedir. “Ünsüzle biten fiillerden sonra araya yardımcı ünlüler alarak gelir. Bu ünlüler Eski Türkçede dudak uyumuna bağlıyken Eski Anadolu Türkçesinde daha çok düz ünlülü şekillerinin kullanıldığını görmekteyiz” (Ergin 2000: 209).

Metnimizde 9 yerde görülen bu ek, sadece bir örnekte yuvarlak ünlülüdür ve uyuma tâbidir. Ekin düz ünlülerden sonra düz, yuvarlak ünlülerden sonra yuvarlak ünlülü olduğunu görmekteyiz. Eski Anadolu Türkçesinde görülen uyumsuzluk metnimizde bu ek için görülmez. Bu yönüyle ek, geçiş aşamasını tamamlamıştır.

Ekin metnimizde kullanılan şekilleri şunlardır: ağla-ş-13a/463, 13b/477, gör-ü-ş-10a/331, ir-i-ş-3a/58, söyle-ş- 12b/436, ula-ş- 13b/476.

Sonuç

Dudak uyumu Eski Türkçede büyük oranda sağlanmakla beraber Batı Türkçesinde, özellikle Eski Anadolu Türkçesinde, bazı ses hadiselerine bağlı olarak bozulmuş ve çoğunlukla düz tabanlı sözcüklere yuvarlak ünlülü ekler; bazen de yuvarlak tabanlı sözcüklere düz ünlülü ekler getirilmiştir. Bu durum uzun bir süre devam etmiş uyumu bozan yapılar ancak Klasik Osmanlıcada uyuma bağlanmaya başlamıştır. Uyuma bağlanma süreci ancak dönemin sonlarında büyük oranda tamamlanabilmiştir. İmlada klasikleşmenin bir neticesi olarak bu uyuma aykırı kullanımlar yazı dilinde son dönemlere kadar görülmeye devam etmiştir.

Eklerin uyuma bağlanma süreçleri hemen başlayıp bitebilecek bir süreç değildir. Bu yüzden önce eklerin uyumu bozan şekillerinin yanında uyuma bağlanan yeni şekilleri de kullanılmıştır. Bu yeni şekiller bazen de tersine uyumsuzluklar gösterebilmiştir. Eklerin tarihi süreçte uyuma bağlanma hızlarının ve uyum sağlama durumlarının tespiti için geçiş dönemi eserlerinin incelenmesi şarttır. 15. yüzyılın sonlarıyla 16. yüzyılın başlarında yaşadığı kabul edilen Sabâî mahlaslı müellifin kaleminden çıkmış olan *Hikâyet-i Üveysü'l-Karanî* adlı eser de bu geçiş dönemine dair önemli yapılar barındırmaktadır. Eserde eklerin ikili kullanımlarına sıkça rastlanmaktadır. Çalışma neticesinde daima düz veya yuvarlak olan kelime ve eklerin tespiti yapılmış ve örneklendirilmiştir. Fakat asıl önemli olan ve dönemi aydınlayabilecek yapılar ikili kullanımlardır. Metnimizde tespit edilen ikili kullanıma sahip kelime ve ekler şöyledir:

a. İkili Kullanıma Sahip Kelimeler

oķı- 3b/90 ~ oķu- 3a/63; ıoğrı 17b/633 ~ ıoğru 4b/123; yürü- 8b/276 ~ yürü- 13a/451; degül 10a/344 ~ degil 3a/57; eksük 11a/386 ~ eksik 13b/472; düriş- 3a/61 ~ dürüş- 1b/9.

b. Düzleşmeye Bağlı İkili Kullanıma Sahip Ekler

-dUK/-dIK 1. çokluk şahıs görülen geçmiş zaman eki
-dUm/-dIm 1. teklik şahıs görülen geçmiş zaman eki
-dUñ/-dİñ 2. teklik şahıs görülen geçmiş zaman eki

- (U)K+ /-(I)K+ fiilden isim yapan ek
- +(U)m/+(I)m 1. teklik şahıs iyelik eki
- +(U)mUz/+(I)mUz 1. çokluk şahıs iyelik eki
- +(U)ñ/+(I)ñ 2. teklik şahıs iyelik eki
- (U)ñ/-(I)ñ, -(U)ñUz/-(I)ñUz 2. çokluk şahıs emir eki
- sUn/-sIn 3. teklik şahıs emir eki
- +Uñ/+In, +nUñ/+nIn ilgi hâli eki

c. Yuvarlaklaşmaya Bağlı İkili Kullanıma Sahip Ekler

- +IİK, +IUK isimden isim yapan ek
- (I)n- / -(U)n- fiilden fiil yapan ek
- IncA/-UncA zarf-fiil eki
- (I)ş- / -(U)ş- fiilden fiil yapan ek

Kaynakça

- Develi, H. (1995). Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeřmeleri ve Uyumlar. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ergin, M. (2000). Türk Dil Bilgisi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi.
- Gülsevin, G. (2011). Eski Anadolu Türkçesinde Ekler. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Kartallıoğlu, Y. (2011). Klasik Osmanlı Türkçesinde Eklerin Ses Düzeni (16, 17 ve 18. Yüzyıllar). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ocak, A. Y. (1982). Veysel Karanî ve Üveysîlik. İstanbul: Dergâh.
- Özkan, A. (2015). Netâyicü'l-A'mâl ve Menâhicü'l-Ebrâr, Giriş-İnceleme- Metin-Dizinler-Tıpkıbasım. Konya: Palet.
- Savran, Ö. (2009). "Sabâyî ve Üveys-Nâmesi". Turkish Studies, 4/7, s. 478-537.
- Timurtaş, F. K. (1976). "Küçük Eski Anadolu Türkçesi Grameri". Türkiyat Mecmuası Cilt. 18, s. 331-368.
- Timurtaş, F. K. (2009). Osmanlı Türkçesi Grameri III. İstanbul: Alfa.
- Timurtaş, F. K. (2012). Eski Türkiye Türkçesi XV. Yüzyıl Gramer-Metin-Sözlük. İstanbul: Kapı.
- Yavi, F. (2017). Hikâyet-i Üveysü'l- Karanî (Transkripsiyonlu Metin-İnceleme-Dizin- Tıpkıbasım). Yüksek Lisans Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yavi, F. (2019). "Hikâyet-i Üveysü'l- Karanî'de Hâl Ekleri ve Nöbetleşe Kullanımları". Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi (Online), (11), 170-185.